

Araştırma Makalesi - Research Article

Geliş Tarihi / Received: 05/06/2025

Kabul Tarihi / Accepted: 09/09/2025

Yayın Tarihi / Published: 30/11/2025

Hanefî Mezhebinde Kurucu İmâmların İcâre Akdinde Görüş Ayrılıklarının Değerlendirilmesi

Evaluation of the Differences of Opinion of the Founding Imams in the Hanafi School on the İjārah Contract

Ömer Faruk ATAN^{1*}, Remzi ŞEKER²

^{1*} Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi/ Bilecik, Türkiye/ ofaruk.atan@bilecik.edu.tr/
<http://orcid.org/0000-0002-9570-9674>

² Süleyman Demirel Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi/ Isparta, Türkiye/ rmzskr@gmail.com/ <http://orcid.org/0009-0000-3094-4238>

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiçbir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine(kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Lisans: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

License: CC BY-NC 4.0

Hanefî Mezhebinde Kurucu İmâmların İcâre Akdinde Görüş Ayrılıklarının Değerlendirilmesi

ÖZ

Çalışmada, Hanefî mezhebinin kurucu fakihleri olan İmâm Ebû Hanîfe, İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed arasında, İslâm hukukunun muâmelât alanında önemli bir yere sahip bulunan icâre akdiyle ilgili ortaya çıkan ihtilâflar ve bu ihtilâfların dayandığı deliller detaylı bir şekilde incelenmiştir. Araştırmada ilk olarak İslâm hukuk geleneğinde ihtilâf kavramı ve tarihî gelişimi zikredilmiş; ihtilâfın sebepleri, doğurduğu sonuçlar ve fikhî alandaki önemi ifade edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra Hanefî fakihleri arasında icâre akdi bağlamında vuku bulan görüş ayrılıkları tespit edilerek fûrû ve usûl açısından değerlendirmeler yapılmıştır. Yapılan çalışma neticesinde kurucu imâmlar arasında icâre akdine dair meselelerde ortaya çıkan görüş farklılıklarının bazı durumlarda müşterek kanaate, bazılarında ise karşılıklı muhalefete dönüştüğü tespit edilmiştir. İmâm Ebû Hanîfe'nin bazı meselelerde talebeleri olan İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed ile aynı kanaatte olduğu; birçok konuda ise talebelerinin ittifak ederek hocalarından ayrıldıkları veya kimi meselelerde üç imâmın birbirinden bağımsız görüşler beyan ettiği görülmüştür. Bu ihtilâfların, Hanefî mezhebindeki görüş zenginliğinin yanı sıra fikrî olduğunu göstermektedir. Ayrıca ihtilâfların, çoğunlukla dayandığı delillerin zannî olması, hadislerin sıhhat derecelerine ilişkin değerlendirmeler, bu delillerle ilgili farklı tercihler, dönemin piyasa şartları, maslahatın farklı yorumlanması ve bunlara bağlı olarak ictihâdî usûl farklılıkları gibi çeşitli sebeplerden kaynaklandığı belirlenmiştir. İmâmeyn'in kadılık görevleri nedeniyle uygulama pratiğine sahip olmaları da bu ihtilâfların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu ilmi ihtilâflar, Hanefî fikhinin dinamik, zengin ve eleştirel yapısını ortaya koymakla kalmayıp aynı zamanda fikhî düşüncenin gelişiminde eleştirel ve çoğulcu bir yöntem anlayışının tesis edildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler- İslam Hukuku, İhtilâf, Borçlar Hukuku, İcâre Akdi, Hanefî Mezhebi

Öne Çıkanlar

Çalışmada İslâm hukukunun özel borç ilişkilerinden icâre akdiyle ilgili olarak Hanefî mezhebinin kurucu imâmları arasındaki görüş ayrılıkları tespit edilmiş ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

- Bu akit özelinde kurucu imâmların on dört meselede ihtilâf ettiği tespit edilmiştir.
- Bu tartışmaların temelinde farklı delillere ulaşma, zamanın şartları, görevden kaynaklanan pratik tecrübeler, zaruret ve kolaylık ilkesi ve hakikî-mecâzî anlam farklılıkları gibi metodolojik yaklaşımlar olduğu anlaşılmıştır.
- Dört meselede İmâm Ebû Hanîfe'nin ve dördünde ise İmâmeyn'in görüşü mezhepte fetvâya esas alınmış, diğer konularda ise tercih edilen görüşte ihtilâf edilmiştir.

Evaluation of the Differences of Opinion of the Founding Imams in the Hanafi School on the Ijārah Contract

ABSTRACT

Our study thoroughly examines the scholarly disagreements among the founding jurists of the Hanafi school - Imām Abu Hanifa, Imām Abu Yusuf and Imām Muhammad- regarding the lease contract (ijārah), a significant topic within Islamic transactional law. The first chapter defines the concept of disagreement (ikhtilāf) in the Islamic legal tradition, outlining its historical development, causes, consequences, and legal importance, thus establishing a theoretical foundation. The second chapter systematically analyzes the differing opinions among Hanafi jurists on the lease contract, offering jurisprudential and methodological evaluations of these differences. The findings reveal that differences among the founding imāms concerning lease-related issues sometimes led to consensus, while in other cases, they resulted in mutual opposition. Imām Abu Hanifa agreed with his students, Imām Abu

Yusuf and İmām Muhammad, on certain matters; however, often the students united in views diverging from their teacher, or each imām expressed independent opinions. This demonstrates the encouragement of scholarly consultation and openness to independent reasoning (ijtihād) within the Hanafi school. Furthermore, most disagreements were based on speculative (zannī) rather than definitive (qaṭʿī) evidence. The causes of these differences include social conditions, preferences in evidentiary sources, varying interpretations of legal interests (maṣlaḥah), differing assessments of hadith authenticity, and methodological diversity in ijtihād. The imāms' judicial experience also contributed to these differing views. Overall, these scholarly disagreements not only reveal the dynamic and rich nature of Hanafi jurisprudence but also illustrate the establishment of a critical and pluralistic methodological approach in Islamic legal thought.

Keywords- *Islamic Law, Ikhtilāf, Contract Law, Ijārah Contract, Hanafi Mazhab*

Highlights

In this study, the differences of opinion among the founding Imams of the Hanafi mazhab regarding the contract of **ijārah** (lease/hiring) -one of the specific obligations in Islamic law- have been identified and critically evaluated.

- It was determined that the founding Imams differed on fourteen distinct issues related to this contract.
- The basis of these disagreements lies in methodological factors such as reliance on different evidences, contextual conditions of their time, practical judicial experience, considerations of necessity and ease (ḍarūrah and taysīr), as well as differences between literal and figurative interpretation (ḥaqīqah-majāz).
- In four issues, the view of İmām Abū Ḥanīfah was adopted as the basis for fatwā within the madhhab, while in another four, the opinion of the two disciples (al-İmāmān) was preferred; in the remaining issues, the preferred view varied among jurists.

I. GİRİŞ

İslām hukuku, bireyin hem yaratıcısıyla hem de toplumla sosyal, ticarî ve hukukî ilişkileri düzenleyen kapsamlı bir sistemdir. Bu hukukî sisteminde, kişinin günlük yaşamında sıklıkla karşılaştığı muâmelât alanına özel bir önem atfedilmektedir. Muâmelât alanında yer alan icâre akdi hem mal kiralamayı hem de hizmet akdini içermesi itibarıyla oldukça geniş bir uygulama sahasına sahiptir. Modern hukuk sistemlerinde kira ve hizmet sözleşmeleri ayrı kategoriler altında ele alınırken, klasik fıkıh sisteminde bu iki işlem türünün tek bir akit altında toplanması, icâre akdini İslām hukukunun en işlevsel ve en tartışmalı konularından biri hâline getirmiştir.

Fıkıh mezheplerinin teşekkül süreci içerisinde, akitlerin tanımları, rükünleri ve şartları hakkında farklı yaklaşım ve değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Bu mezhepler arasında özellikle Hanefî mezhebinin kurucu imâmları olan İmâm Ebû Hanîfe (ö. 150/767), öğrencileri İmâm Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmâm Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) vasıtasıyla oldukça zengin bir ictihâdî miras sunmuştur. Hanefî mezhebinin bu üç kurucu fakîhi, birçok meselede farklı ictihâdlarda bulunmuşlardır. Bu ictihâd ayrılıkları, mezhep içindeki ilmî dinamizmin ve fikhî düşüncenin gelişim seyri açısından önemli bir yere sahiptir.

Hanefî mezhebinde görülen bu ictihâdî ihtilâflar sadece teorik olarak kalmamış aynı zamanda sonraki dönem fakîhleri tarafından değerlendirmelere tabi tutularak fûrû fıkha dair tercihler de yapılmıştır. Mezhep içi tercihlerin oluşum süreci, fıkıh usûlü bakımından mezhepteki ictihâd hiyerarşisinin nasıl şekillendiğini göstermesi açısından da ayrıca dikkat çekicidir. Nitekim “İmâmeyn” olarak bilinen İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed’in, bazı meselelerde İmâm Ebû Hanîfe’ye muhalefet ettikleri ve bu görüşlerin zamanla mezhepte tercih edilen görüş haline geldiği görülmektedir. Bu tercihlerde yalnızca dayandıkları delil değil aynı zamanda şartların değişimi, örf ve âdetin toplumlara göre farklılıkları, maslahat ve kadılık görevleri vasıtasıyla edinilen pratik tecrübe gibi unsurlar da etkili olmuştur.

Bu çalışma, söz konusu ictihâdî zenginliği özellikle icâre akdi çerçevesinde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmamızın temel hedefi, İmâm Ebû Hanîfe ile iki talebesi İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed’in yanı sıra, tercih edildiği görüşlerde İmâm Züfer arasında icâre akdine dair ortaya çıkan ihtilâfları tespit etmek, bu ihtilâfların dayandığı fikhî gerekçeleri tahlil etmek ve fetvâya esas olarak tercih edilen görüşü değerlendirmektir. Ayrıca, bu görüş ayrılıklarının temel nedenleri arasında yer alan delil farklılıkları, metodolojik değerlendirmeler ve dönemin şartları gibi parametreler de dikkate alınarak incelenecektir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı yalnızca tarihsel bir meseleye ışık tutmak değil aynı zamanda mezhep içi ihtilâfın fikhî düşünceye kattığı değeri daha açık şekilde ortaya koymaktır. Böylece klasik Hanefî literatürüne katkıda bulunmak, modern fikhî tartışmalara analitik bir perspektif sunmak ve netice itibarıyla İslâm hukuk düşüncesinin dinamik karakterinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

II. İSLÂM HUKUKUNDA İHTİLÂF

A. İhtilâfın Tanımı

“İhtilâf” kelimesi, “h-l-f” kökünden türetilmiş olup sözlükte “birbirinin peşinden gidip gelmek, farklı görüşlere sahip olmak, karşı gelmek, anlaşmazlık, çekişmek ve görüş ayrılığı yaşamak” gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzûr, 2009; Özen, 2000). Bu kavram, özellikle ilmî ve fikrî çerçevede, aynı meseleye dair ortaya konulan farklı yaklaşımları ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. İhtilâf, günlük dilde sıklıkla olumsuz bir çağrışıma sahip olsa da İslâm hukuk düşüncesinde çoğu zaman bir zenginlik ve ictihâdî dinamizmin bir göstergesi olarak benimsenmiştir.

Klasik fıkıh kaynaklarında, ihtilâfın yalnızca çatışma ya da ayrışma anlamına gelmediği, aksine hakikatin ortaya çıkarılmasına yönelik çabaların tabii bir sonucu olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Cürçânî (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât* adlı eserinde ihtilâfı; “doğruya ulaşma amacı taşıyan taraflar arasında meydana gelen ilmî tartışma ve görüş ayrılıkları” şeklinde tanımlamaktadır (Cürçânî, 2000). Bu tarif ihtilâfı, hakikate giden yolda bir vasıta olarak görme anlayışını yansıtmaktadır. Aynı meseleye dair farklı ictihâdların ortaya çıkması, yalnızca fikrî çeşitliliğe değil aynı zamanda nassların farklı bağlamlarda değerlendirilmesine de imkân tanımaktadır.

İhtilâfla ilgili olarak kullanılan “hilâf” ve “cedel” gibi kavramlar da bu bağlamda değerlendirilmiştir. “Hilâf” kavramı daha çok farklı maksatlara dayanan ve çoğu zaman delile dayanmayan görüş ayrılıklarını ifade ederken; “cedel” ise farklı görüşlerin dayandığı delillerin tartışılmasını konu edinmektedir (Tehânevî, 1996).

Sonuç olarak “ihtilâf” kavramı, İslâm hukuk tarihinde yalnızca görüş ayrılığı anlamında değil aynı zamanda ilmî gelişim ve ictihâdî süreklilik bakımından da olumlu bir muhtevaya sahip olmuştur. Müctehidlerin farklı bağlamlarda ve delillere dayanarak ortaya koydukları görüşler hem hukukî düşüncenin çeşitliliğini hem de İslâm hukuk metodolojisinin zenginliğini temsil etmektedir.

B. İhtilâfın Tarihi

İnsanlar, doğuştan sahip oldukları farklı karakter yapıları, düşünme biçimleri ve anlayış seviyeleri ile meseleleri ele alma tarzlarında kaçınılmaz olarak bir farklılık gösterirler. Bilgiye ulaşma yolları, muhakeme gücü ve duygusal yaklaşımları birbirinden farklı olan bireylerin, aynı mesele hakkında aynı sonuca ulaşmaları beklenmemektedir. Ayrıca zaman, mekân, örf, âdet, sosyal çevre, eğitim düzeyi ve kültürel altyapı gibi değişkenler de bireylerin meseleleri değerlendirme biçimini doğrudan etkileyen unsurlar arasındadır. Bu gerekçelerden dolayı ihtilâf hem ontolojik hem de epistemolojik bir vakia olarak kabul edilmelidir (Taberî, 1967).

Bu sebepler muvacehesinde fikhî ihtilâf, müctehidlerin aynı mesele hakkında farklı delillere dayanarak ayrı hükümlere ulaşmaları şeklinde tezahür ederek icmâ olarak değerlendirilir. Bu tür ihtilâflar, İslâm hukuk metodolojisi çerçevesinde meşru sayılmış ve ictihâdın tabîî sonucu olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte tarih boyunca bazı dönemlerde bu meşruiyet sorgulanmış, ihtilâfların fitneye yol açabileceği endişesiyle fikhî ayrılıklar eleştirilmiştir (Şâfiî, 1940).

İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanlar, fikhî meselelerde doğrudan Hz. Peygamber'e başvurmak suretiyle dinî meseleleri çözüme kavuşturabiliyorlardı. Bu dönemde teşriî kaynaklar Kur'an, sünnet ve ictihâd idi. Resûlullah, bu teşriî usûllerini sahâbelerine bizzat tatbikî olarak öğretmiştir. Bu bağlamda, Muâz b. Cebel'in Yemen'e vâli olarak gönderilişi esnasında Resûlullah'ın “*Muâz! (Görevli olduğun yerde) neye göre hükmedeceksin?*” sorusuna, “*Allah'ın Kitâbı'na göre*” diye cevap vermesi, bunun üzerine “*Aradığın hükmü orada bulamazsan ne yaparsın?*” diye sorunca “*Resûl'ün sünnetine göre hükmederim*” demesi, “*Orada da bulamazsan?*” ne ile hükmedeceğini sorması üzerine “*Kendi görüşümle ictihâd ederim*” diye cevap vermesi şeklinde yaşanan bu diyalogun neticesinde Hz. Peygamber'in bir memnuniyet ifadesi olarak “*Allah'a hamd olsun ki, Resûl'ünün elçisini, Resûl'ün razı olacağı bir yolda muvaffak kıldı*” (İbn Hanbel, 1995) buyurması Hz. Peygamber'in tatbikî olarak öğretmesine bir delil özelliği taşımaktadır.

Hz. Peygamber hayatta iken de sahâbe arasında fikhî konularda ihtilaflar vuku bulmuş, ancak nihai olarak ona arz edilmesiyle mevcut ihtilaf hükme bağlanmıştır. Bununla beraber sonraki dönemleri etkileyecek ve hükme bağlanmamış ilk tarihsel ihtilâflar, Hz. Peygamber'in hayatının son dönemlerinde tezahür etmiştir. Resûlullah'ın vefat etmeden önce son vasiyetlerde bulunmak üzere kâğıt ve kalem istemesi, sonrasında defnedileceği yerin belirlenmesi ve halife seçimi gibi meselelerde sahâbe arasında yaşanan ihtilaflar hükme bağlanmamış meselelere örnek verilebilir (Mâlik, 1951).

Hız. Peygamber'in vefatından sonra özellikle siyasî, itikadî ve fikhî alanda da temel ihtilâflar zuhur etmiştir. Bunlardan siyasî ve itikadî olanlar zamanla ciddi bölünmelere, tekfir tartışmalarına ve hatta savaşırlara sebep olurken; fikhî ihtilâflar, İslâm hukukunun çeşitlenmesine ve derinleşmesine katkı sağlayan bir vesile olarak görülmüştür.

Resûlullah'ın vefatından sonra, sahâbe döneminde özellikle fikhî konularda ihtilâflar artmaya başlamıştır. Müslümanlar, karşılaştıkları meselelerde dönemin fakih sahabilerine başvurmuş, onların ictihâdları doğrultusunda amel etmişlerdir. Bu dönemde henüz mezhepleşme süreci tamamlandığından, Müslümanlar kendilerine yakın gördükleri görüşe uymuşlardır. Kur'ân ve sünnetteki zahir lafızlarda ihtilâf mümkün olmamakla birlikte bu lafızların anlamlarının farklı şekilde değerlendirilmesi, delillerin çeşitli yorumlara açık olması gibi nedenlerle fakihler arasında görüş ayrılıkları doğmuş ve benimsenmiştir (Aclûnî, 1988).

Bu bağlamda İmâm Mâlik'in (ö. 179/795), halifenin *el-Muvatta'* adlı eserini devletin resmi hukuk kaynağı yapma teklifine karşı şu cevabı dikkat çekicidir: "*Âlimlerin ihtilâfı, Allah Teâlâ'nın bu ümmete bir rahmetidir. Herkes kendi doğru bildiğine uyar, herkes doğru yoldadır ve herkes Allah'ın rızasını aramaktadır*" (Dönmez, 1994). Bu ifadeler, müctehidler arası görüş ayrılıklarının faydalı yönünü vurgulamaktadır.

Ayrıca İslâm hukukunda her müctehidin kendi ictihâdı ile amel etmesi teşvik edilmiştir (Buhârî, 1907; Şâfiî, 1940). Nitekim müctehidler görüş ayrılıkları, sahâbe döneminden itibaren hoşgörülle karşılanmış, gerektiğinde müctehidler önceki görüşlerinden rücu' etmişlerdir. Örneğin: Ebû Hüreyre, cünüp hâlde sabahlayan kişinin orucunun geçersiz olduğuna dair ictihâdını, Hız. Peygamber'den aksi yönde bir rivayet kendisine ulaşınca değiştirmiştir (Dihlevî, 1996). Bu durum, haberlerin Medine dışındaki sahâbelere geç ulaşması gibi tarihî şartlardan kaynaklanmıştır.

Tâbiîn döneminde ise rey ve hadis mektepleri oluşmuş; ehl-i hadis mektebi nasslara ve ehl-i rey mektebi ise kıyas, istihsân gibi akli yöntemlere öncelik vermiştir (Beyhakî, 1970). Bu mektepler kendi usûl ve fer'î kaidelerine göre hüküm çıkarmış; Kadı Şurayh (ö. 80/699), İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714) ve Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) gibi fakihler de bu metotları benimsemiştir (Özsoy, 2010).

Emevîlerin sonu ile Abbasîlerin parlak dönemlerinde, fıkıh ilminin tedvini hız kazanmış, meselelerin artmasıyla fikhî ihtilâflar da çoğalmıştır. Bu ihtilâflar; delillerin lafızlarının farklı yorumlanması, hadisin sened ve metin yönünden değerlendirilmesindeki farklılıklar, haberin hüccet olup olmaması gibi usûlî sebeplerle derinleşmiştir. Mezheplerin oluşumu öncesinde Müslümanlar farklı görüşlerle amel etmekte serbestti. Ancak zamanla sadece dört müctehid imâmın görüşleri sistematik biçimde aktararak mezhep halini almış, ihtilâfın gerekliliği bir anlamda kurumsallaştırılmıştır (Yavuz, 2000).

İmâm Şâfiî, müctehidler -biri ihtilâf ve diğeri ise icmâ olmak üzere- iki yöntemle ilim üretip hüküm verebileceğini belirtmiştir. Bunun neticesinde görüş ayrılığının vuku bulması hâlinde bir müctehidin, diğeri müctehidin delillerine kulak vermesi, eksik kalan taraflarını tamamlaması ve böylelikle kanaatini kuvvetlendirmesi gerekmektedir (Şâfiî, 1940).

Müctehid imâmınların döneminden sonra siyasi sebepler, kültürel etkileşimler, toplumun dejenerasyonu ve taassubun etkisiyle bu nitelikteki fakihlerin yetişmesi azalmıştır. Özellikle hicrî dördüncü asırdan itibaren ictihâd yapmaktan çok taklit, beyan ve fetvâ yazımı üzerinde tedvin faaliyetleri ağırlık kazanmıştır. Osmanlı medreselerinde okutulan cedel ve hilâf dersleri de fikhî tartışmaların ve ihtilâfın ne denli önemli olduğunu ortaya koymuştur (Yavuz, 1983).

C. İhtilâfın Sebepleri ve Sonuçları

Fikhî ihtilâfların temel sebepleri arasında usûldeki farklılıklar, tatbik esnasında ortaya çıkan ihtilâflar, delilin anlaşılması ve yorumlanmasındaki ayrılıklar ile delillerin birbiriyle çelişmesi sırasında uygulanan yöntemler yer almaktadır. Ayrıca, bazı delil çıkarma kaynaklarının ve bu kaynaklara ilişkin usûl farklılıkları da ihtilâfın doğmasında önemli rol oynamıştır. Örneğin: Müctehidler açık ve kesin delil bulunmadığı durumlarda edille-i fer'iyyeden kıyas, istihsân ve örf gibi delillere başvurmaları, bu delillerin hükme esas alınması veya alınmaması konusunda müctehid imâmlar arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır (Ebû Zehrâ, 1997).

İhtilâfın meşruiyetini savunanların ilkesel olarak temel referansı, Kur'ân ve sünnette bazı hususların sarîh olarak değil, mecâz ve kinâye yoluyla zikredilmiş olmasıdır. Örneğin: müteşâbih âyetlerin, mecazi ifadeler içeren hadislerin varlığı, farklı yorumların kaçınılmaz olduğunu göstermektedir (Zeydân, 1999). Bu husus, Hız. Peygamber'in Kitâb ve sünnette hükmü bulunmayan meselelerde sahâbenin ictihâdına izin vermesiyle de teyit edilmiştir (Yavuz, 1983). Ayrıca "*ictihâdında hata eden müctehide bir sevap, isabet eden müctehide ise iki sevap verileceği*" şeklindeki hadiste müctehidin hatalı olsa bile çaba gösterdiği sürece mükâfatlandırılacağı ifade edilmektedir (Ebû Dâvûd, 2015). Dolayısıyla ihtilâfın tecviz edilmesi, bu çabanın bir gereği olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte kat'î nass, açık delil ile belirtilen meselelerde müctehidin ihtilâfına izin

verilmemiştir. Bu durum, kat'î nassla hüküm verilen konular haricinde ihtilâfin câiz olduğunu ortaya koymaktadır (Zeydân, 1999).

İhtilâfın sonuçları ise birçok usûl eserinde detaylı şekilde ele alınmıştır. Genel olarak siyâsî ve itikadî olanlar zamanla ciddi bölünmelere, tekfir tartışmalarına ve savaşlara sebep olurken; fikhî ihtilâflar, İslâm hukukunun çeşitlenmesine ve derinleşmesine katkı sağlayan bir vesile olarak görülmüştür (Yavuz, 1983). Fikhî meselelerde ortaya konulan hükümlerin dayandığı delillerin çeşitliliği aynı zamanda farklı yeni meselelerin benzer illetlere dayanarak kıyas yoluyla çözümlenmesine imkân sağlamış ve böylece gelecek nesillerin ihtiyaçlarına cevap verebilmiştir (Zeydân, 1999).

III. İCÂRE AKDİ

Borçlar hukukunun temel akitlerinden biri olan icâre, tarihî süreç içerisinde gerek diğer hukuk sistemlerinde ve gerekse İslâm hukukunda geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Hukukçuların bu akdin kapsamına ve ferî hükümlerine dair ittifak ettiği konular olmakla beraber aralarında görüş ayrılıkları da olmuştur. Kazuistik bir ekol olan Hanefî mezhebinde diğer fikhî konularda olduğu gibi icâre akdi meselecî bir yaklaşımla değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Kurucu imâmların konuya bakış açısı genel olarak aynı olmanın yanı sıra, bazı hususlarda farklı ihtihâdlarda bulundukları müşahede edilmiştir. İcârede söz konusu ihtilâfların; hayvanın telef olması, zayi olan malın tazmini, ücretin teslimi, işin teslimi ve zararın tazmini, icâre konusundaki belirsizlikler, icârenin vakit ve süresine dair tereddütler, sûtanne tutmak, ücrette ihtilâf etmek, ortak taşınmazın icâresi, ecîr-i müşterekte tazmin ve kiralanan menkulün nakliyesi gibi konularla ilgili olduğu tespit edilmiştir. Burada icâre akdine dair bu temel ihtilâflar ele alınarak görüş ayrılıklarının dayandığı ilmî ve metodolojik gerekçeler değerlendirilecektir.

A. İcâre Akdinin Tanımı

“İcâre” kelimesi, sözlükte herhangi bir fiil veya iş karşılığında alınan ücret ya da karşılık anlamına gelir. Fikhî terminolojisinde ise icâre, belirli bir bedel karşılığında menfaatin temlik edilmesi anlamında kullanılır (Kudûrî, 2015). Bu yönüyle icâre akdi, İslâm hukukunda satış akdine benzeyen fakat satılan şeyin mal değil, maldan veya şahıstan elde edilen menfaat olması yönüyle ondan ayrılan bir akitir.

Mecelle'de icâre, “mâlûm bir ıvaz mukabilinde, yine mâlûm olan bir menfaati satmaktır” şeklinde tanımlanmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 1875). Bu tanım, icâre akdinin menfaate dair bir temlik işlemi olduğunu ortaya koymaktadır. İcâre, taşınır veya taşınmaz mallardan ya da insan emeğinden bedel karşılığında menfaat elde etmeyi amaçlayan bir kira sözleşmesi niteliğindedir (Bardakoğlu, 2000).

İslâm hukukunda icâre akdinin meşruiyeti Kitâb, sünnet ve icmâ delilleri ile sabittir (Serahsî, 1993). Nitekim Hz. Mûsâ'nın kıssasında geçen, “*Ben onu sana, sekiz yıl bana ücretle çalışman üzere nikâhlamak istiyorum*” (el-Kasas, 28/27) âyeti; sünnette ise, “*Bir kimse bir adamı çalıştırırsa, ücretini de bildirirse bu câiz olur*” (Ebû Dâvûd, 2015) hadisi icârenin meşruiyetine delil olarak gösterilmiştir. Ayrıca, sahâbe ve tâbiîn uygulamaları da icmâ yönüyle bu akdin kabulünü teyit eder mahiyettedir.

İcâre akdi, karşılıklı edimlerin yerine getirilmesini gerektiren ve iki tarafı da bağlayan bir sözleşmedir. Taraflardan biri menfaati teslim etmeyi, diğeri ise belirli bir bedeli ödemeyi taahhüt eder. Bu çerçevede menfaatin kaynağı, ya eşya (aynen icâre) -denilir ki bu: menkul, gayrimenkul veya hayvan icâresi olarak taksim edilir- ya da şahıstan elde edilen menfaat (insan emeği üzerine kurulu işgücü) icâresi olabilir (Serahsî, 1993).

Fikhî literatüründe icâre, aslında akit anında mevcut olmayan bir menfaatin devri anlamına geldiğinden kıyasa göre câiz görülmemesi gerekirken; zaruret ilkesi veya Resûlullah'ın uygulamaları dikkate alınarak istihsân yoluyla câiz görülmüştür (Serahsî, 1993).

B. İcâre Akdindeki İhtilâflar

Hanefî mezhebinin kurucu imâmları arasında icâre akdine dair bazı ferî meselelerde ihtilâflar vuku bulmuştur. Bu ihtihâd farklılıkları, delilin tercihi ve usûl anlayışındaki ayrılıklardan kaynaklanmaktadır. İcâre akdi bağlamında söz konusu ihtilâflar ve buna dair görüş ayrılıkları şu şekildedir:

1) Kiralanan Hayvanın Telef Olması: Kiraya verilen hayvan, kiracı tarafından kullanılma sürecinde zarar görerek telef olması hâlinde tazmin yükümlülüğünün ne şekilde ve kime ait olduğu Hanefî mezhebinde tartışılmıştır. Ayrıca hayvana darp edilmesi veya geminin sertçe çekilerek ölümüne sebebiyet verilmesi gibi fiillerin tazmin sorumluluğunu doğurup doğurmayacağı meselesi, ihtihâdda farklı yaklaşımlara yol açmıştır.

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre kiralanan hayvanın fiilen darp edilmesi ya da geminin sertçe çekilmesi gibi doğrudan müdahale neticesinde telef olması durumunda, bu hayvanın kıymetinin tazmin edilmesi gerekir. Ancak akit esnasında, bu iki fiil gibi uygulamaların açıkça şart koşulmuş olmakla beraber hayvan telef olmuşsa tazmin sorumluluğu doğmamaktadır. Çünkü bu durumda zarar, tarafların karşılıklı rızası dâhilinde kiralayanın fiilinden

kaynaklanmaktadır. Aksi takdirde akitte şart koşulmayan ve mutata olmayan bir mübâşeret (doğrudan bir fiille zarar verme) ile hayvanın telef edilmesi, tazmin sorumluluğunu gerekli kılmaktadır. Nitekim hayvanı sesle sevk etmek mümkünken (Merginânî, 2004), mübâşeret gerektiren bir fiille ölümüne sebebiyet verilmesi, sorumluluğu artırıcı niteliktedir.

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre ise kiralanmış hayvanın -genellikle toplumda kabul gören usûllerle yönlendirilirken hayvana vurulması ya da geminin çekilmesi gibi- mutata bir şekilde sevk edilmesi esnasında telef olması halinde tazmin yükümlülüğü gerekmemektedir. Çünkü toplumda hayvanın bu şekilde sevk edilmesi örf hâlini aldığı için örfen meşru sayılan davranışlar, akitte açıkça zikredilmese bile zımnen akde dâhil kabul edilmektedir. Böylelikle örfi bir uygulama ile meydana gelen telef durumlarında kiracının sorumluluğu doğmamaktadır (Kâsânî, 1986; Bâbertî, 1970; Serahsî, 1993).

Her iki görüş açısından da ittifakla kabul edilen husus; hayvan, örfi olarak kabul edilen yöntemlerle sevk edilirken telef olmuşsa tazmin gerekmediği, bu sınırların dışında kalan ve akde aykırı nitelikteki davranışlar neticesinde telef olması hâlinde tazminin gerektiğidir (Meydânî, 2010).

İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşü mezhepte esas alınarak fetvâ bu doğrultuda verilmekte (Merginânî, 2004), kimi kaynaklarda ise bu görüşe alternatif olarak İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşü öne çıkmaktadır (İbn Hümâm, 1970). İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşünün kıyasa uygun olduğu, buna karşın İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşünün ise istihsâna muvafık olduğu beyan edilmiştir (İbn Âbidîn, 1994). Ayrıca İmâm Ebû Hanîfe'nin daha sonra kendi görüşünden rücu ederek İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsediği de rivayet edilmiştir (İbn Âbidîn, 1994).

Benzer bir ihtilâf, binmek için kiralanmış hayvana yük taşımak suretiyle bir semer takarak ölümüne sebep olması durumunda da gündeme gelmiştir. İmâm Ebû Hanîfe'ye göre -kiracının akde muhalefet etmesinden dolayı- hayvanın kıymetinin tazmini gerekmektedir. Zira kiracı, hayvanı binmek üzere kiralamış olmasına rağmen nakliye gibi daha ağır bir işte kullanarak hayvana zarar vermiştir. Bu durum, akde aykırı bir tasarruf olup sorumluluk doğurmaktadır (Zeylaî, 2000).

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre ise kullanılan semer eğer akitte belirtilen aparatlardan daha ağır değilse, kiracının tazmin sorumluluğu doğmamaktadır. Şayet semer, akitte zikredilenden ya da mutata olandan daha ağır ise hayvana yüklenen fazladan ağırlık nispetinde tazmin gerekmektedir. Fetvâ da bu doğrultuda (İbn Âbidîn, 1994) olmakla beraber fukahâ arasında bu görüşe bazı kayıtların eklendiği ve ağırlığın türü, kullanım amacı gibi ilave hususların dikkate alındığı görülmektedir (Mevsîlî, 2005; İbn Nuceym, 1999; Haskefî, 2002).

2) İcâre-i Hizmette Malın Zayi Olması: İslâm hukukunda hizmet sözleşmesi niteliğindeki icâre-i hizmet akdinde, işçinin ücretini tahsil edinceye kadar, üzerinde çalıştığı malı alıkoyabilmesi Hanefî mezhebinin kurucu imamları tarafından genel itibariyle câiz görülmüştür. Bu durum, peşin satışta malın ücretini tahsil edene kadar satıcının malı alıkoyabilmesi kuralına benzetilmiştir. Söz konusu malın, işçi tarafından alıkonulmasından sonra zayi olması hâlinde tazmin yükümlülüğünün doğup doğmayacağı mezhep içi ihtilâfa konu olmuştur.

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre işçi, emeğinin karşılığını tahsil etmek amacıyla malı alıkoyduktan sonra telef olması durumunda tazminle yükümlü değildir. Çünkü işçi, söz konusu olan malı haklı bir gerekçeyle dayanarak yanında tutmaktadır. Bu mal, onun elinde meşru bir şekilde bulunduğu için emanet hükmünde olduğundan işçinin tazmin sorumluluğu yoktur (Mevsîlî, 2005; Merginânî, 2004; Meydânî, 2010; İbn Nuceym, 1997). İmâm Ebû Hanîfe'ye göre bu tür meşru alıkoyma hâllerinde mal emanet kabul edilmekte, emanetin ise zayi olması hâlinde sahibine tazmin edilmesi gerekmediği kabul edilmektedir. Ancak bu durumda işçi, işçilik ücreti konusunda hak iddia edemez. Çünkü işin ifasında ortaya çıkan sonucun zayi olması, işçinin ücret talep hakkını düşürmektedir. Bu yaklaşım, emek-sermaye dengesinin muhafazası ve sosyal adalet ilkesi çerçevesinde değerlendirilmiştir (Ali Haydar, 1914).

İmâm Ebû Hanîfe ise bu meselede farklı bir ictihâda bulunmuştur. Onlara göre işçi ücretini almadan önce çalıştığı malı alıkoymuş ve bu esnada mal zayi olmuşsa, bu durumda işçi tazminle yükümlüdür (Merginânî, 2004; İbn Hümâm, 1970). Zira malın alıkonulmadan önce zayi olması hâlinde tazmin gerektiği gibi, alıkonulduktan sonra da aynı durum geçerlidir. Çünkü alıkoyma işlemi işçinin fiilî bir müdahalesiyle gerçekleşmiş ve malın korunma durumunu değiştirmiştir. Bu bağlamda mal, işçinin elinde artık emanet değil, onun fiilî tasarrufu altında bulunan bir mal konumuna gelir. Bu nedenle malın zayi olması durumunda işçi, tazmin sorumluluğu taşır. Ancak tazmin edilen mal üzerinde yapılan işin bir değeri varsa, bu takdirde işçiye hakkı olan ücret ödenir (Serahsî, 1993).

İmâm Ebû Hanîfe'nin bu görüşü, özellikle toplumun mal güvenliğinin korunması ve işleyen kişi tarafından herhangi bir ihmalin doğmaması bakımından daha ihtiyatlı bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Bu ictihâd, icâre ilişkilerinde tarafların hak ve yükümlülüklerinin dengeli şekilde belirlenmesi ilkesine dayanmaktadır.

Sonuç olarak bu ihtilâfın temelinde işçinin elindeki malın hukuki statüsünün nasıl değerlendirileceği meselesi yatmaktadır. İmâm Ebû Hanîfe'nin yaklaşımı, malı emanet olarak kabul ederken; İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşü,

malın işçi tasarrufunda bulunması sebebiyle tazmini gerektirdiği yönündedir. Bu görüş ayrılığı, iş hukuku ve sözleşme hukukunda hak ve borç ilişkilerinin tahlili açısından önemli bir teorik zemine işaret etmektedir.

3) İşçinin Ücretinin Teslimi: Kerpiç yapmak üzere icâre edilen bir kimsenin ücretini hak edebilmesi için, yapması gereken işin tamamlanma ölçütü konusunda Hanefî mezhebinin kurucu imâmları arasında önemli bir ihtilâf vardır. Bu ihtilâf, işin tamamlanmasının hangi aşamada gerçekleşeceği ve ücretin hak ediliş zamanına ilişkindir.

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre kerpici yapımı, onu kalıptan çıkarıp dağılmadan ayakta duracak şekle getirmekle tamamlanır. Bu aşamadan sonra, kerpici üst üste yerleştirilmesi, ikinci bir işlem olarak değerlendirilir. Ücret, akit esnasında kerpici üst üste konulması şeklinde bir şart koşulmadıysa, sadece kerpici yapılmasıyla hak edilmiş olur. Başka bir ifadeyle, kerpici üretimi tamamlanıp dayanıklı ve ayakta durabilir hale gelmesi ücretin hak edilmesi için yeterlidir; kerpici istiflenmesi ise ayrıca ücret gerektiren farklı bir işlem sayılır (Kudûrî, 2015; Zuhayli, 1953).

Öte yandan İmâmeyn ise işçinin ücretini hak edebilmesi için kerpici sadece üretilmesi değil aynı zamanda kurutularak istiflenmiş olması gerektiğini savunur. Bu görüşe göre kerpici yapımından ve olası zayıflıktan ancak bu şekilde emin olunabilir. Kerpici üst üste dizilmesi, fırından yeni çıkmış ekmeğin dizilmesi gibi, âdeten işçinin görev ve sorumluluğundadır. Nâss bulunmayan hallerde, örf ve istihsân esas alınarak bu görüş benimsenmiştir (Mevsilî, 2005; Meydânî, 2010).

Her iki görüş de Hanefî fıkhında kabul görmekle birlikte mezhebin önemli kaynaklarında İmâmeyn'in görüşünün daha uygun ve tercih edildiği belirtilmektedir. Bu tercihte, işin eksiksiz ve sağlam şekilde tesliminin sağlanması, taraflar arasında ihtilâf çıkmasını engelleme ve işin zayi olmasını önleme amacı gözetilmiştir. Böylece ücretin hak ediliş işin tamamlanmasıyla değil, teslimat aşamasına bağlı kılınarak taraflar arasında daha adil bir denge tesis edilmiştir (İbn Âbidîn, 1994).

4) İşin Teslimi ve Zararın Tazmini: Ekmek pişirmek üzere kiralanan fırıncının işi tamamlayıp fırından ekmekleri çıkarmasının ardından, fırıncının iradesi dışında ortaya çıkan zararlardan dolayı ücretini hak etme durumu Hanefî mezhebinin kurucu imâmları arasında farklı değerlendirilmiştir. Bu ihtilâf, işin tamamlanması ve işverenin mülkiyetine teslimi aşamasındaki sorumluluk ve tazmin yükümlülüğüne ilişkindir.

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre fırıncı işi tamamlayıp fırından ekmekleri sağlam ve eksiksiz bir şekilde çıkardıktan sonra ücretini hak eder. Bu noktaya kadar ortaya çıkan herhangi bir eksiklik veya telef, fırıncının tazmin sorumluluğunu gerektirir. Ancak ekmekler fırından çıktıktan sonra -herhangi bir kusuru veya müdahalesi olmaksızın gerçekleşen zarar veya telefte- fırıncı sorumlu tutulmaz. Çünkü mal, bu aşamada işverenin mülküne teslim edilmiş sayılır; dolayısıyla fırıncının sorumluluğu sona erer ve ücreti kendisine ödenir (Aynî, 2000).

İmâmeyn'e göre ise fırıncının malı işverene teslim ettiği ana kadar meydana gelen her türlü zarar ve teleften sorumlu tutulması gerekir. Onların yaklaşımına göre malı teslim etmeden önce oluşan zararlardan fırıncının tazmin yükümlülüğü devam eder ve bu zarar karşılanmadan ücretini hak edemez. Fırıncı, malı tam ve eksiksiz teslim etmekle yükümlü olup teslim öncesindeki zararlar için sorumludur (İbn Âbidîn, 1994).

Bu iki görüş arasındaki temel fark, işin teslimi esnasında fırıncının sorumluluğunun sona erip ermediği meselesidir. İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşü, fırıncının malı fırından çıkardıktan sonra sorumluluğunun sona erdiği; İmâmeyn'e göre ise teslimat tamamlanana kadar sorumluluğun devam ettiği şeklindedir. İhtilâf, icâre akidinde tarafların hak ve yükümlülüklerinin netleşmesi bakımından önemli bir husustur. Modern hukukî uygulamalarda bu tür zararların tazmini ve teslim noktalarının açıkça belirlenmesi, taraflar arasındaki uyumsuzlukların önlenmesinde kritik rol oynar.

5) İcâre Konusunda Belirsizlik: Mal sahibi, icâre etmek istediği iş yerinde kiracıya farklı meslek dallarında faaliyet gösterme imkânı sunabilmektedir. Böylelikle her biri için ayrı ayrı fiyat belirleyerek kira bedelini buna göre şekillendirdiğinde, Hanefî mezhebinde kurucu imâmlar arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmaktadır (Meydânî, 2010).

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre mal sahibinin kiracıya meslek tercihi yapma hakkını bırakması ve her biri için farklı bir kira bedeli belirlemesi câizdir. Örneğin: mal sahibi, kiraladığı dükkânda aktar mesleği icra edilirse kira bedelini bir dirhem, demircilik yapılsa iki dirhem olarak belirtebilir. Bu durumda, meslekler ve fiyatlandırmalar net olarak belli olmakla birlikte kiracının hangi mesleği tercih edeceği belirsizdir. Ancak mal sahibinin kiracıya bu tercih hususunda muhayyerlik tanınması, akitte bir niza veya cehalet doğurmayacağı için akdin geçerli olacağını savunmaktadır (Şeybânî, 1986; Mevsilî, 2005).

Buna karşılık İmâmeyn, kıyas yöntemiyle bu tür farklı fiyatlandırmaların yapıldığı ve kiracının hangi işi tercih edeceğinin belli olmadığı icâre akidini fâsit saymaktadır. Çünkü kira bedelinin net olmaması, kiralanan malın teslimi ve kira bedelinin tahsil edilmesi zamanını belirsiz bırakmakta; bu da akitte cehalet ve ihtilâflara

sebeptir. İmâm Ebû Hanîfe'ye göre muhayyerlik nedeniyle malın kiracıya teslim zamanı ve kira bedelinin tespiti belirsiz kaldığından, bu durum akdin geçersizliğine yol açmaktadır (Meydânî, 2010; Şeyhîzâde, 2015).

6) İcâre Süresinde Belirsizlik: Ustaya, işi bugün bitirirse iki dirhem, yarın bitirirse bir dirhem ödeneceği şeklinde yapılan icâre akitlerinde, sürenin ve fiyatın belirlenmesi hususunda İmâm Ebû Hanîfe ile İmâm Ebû Hanîfe arasında önemli bir ihtilâf söz konusudur.

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre birinci şart geçerlidir; iş belirtilen ilk gün tamamlanırsa, kararlaştırılan ücret olan iki dirhem tam olarak ödenir. Ancak -iş yarın bitirirse bir dirhem ödeneceği şeklindeki- ikinci şart geçersizdir. Bunun temel sebebi, ikinci şartta süre ve ücret açısından bir belirsizliğin bulunmasıdır. Ücretin zaman faktörüne göre değişmesi, ücretin bedel cinsinden net olarak ifade edilmemesi anlamına gelir ve bu nedenle ikinci şart hukuken geçersiz sayılmaktadır. Ayrıca ikinci gün için belirlenen iki farklı fiyatın varlığı, belirsizlik doğurmaktadır. Bu durumda iş, ilk gün tamamlanırsa ücret olarak iki dirhem tam olarak alınırken, ikinci gün tamamlanması durumunda ise ücretin bir dirhemden az ve iki dirhemden fazla olmaması şeklinde bir ecr-i mislin alınması gerekmektedir (Şeybânî, 2012).

Buna karşılık İmâm Ebû Hanîfe, her iki şartın da geçerli olduğu görüşündedir. Onlara göre ilk şart işin bitiş tarihini belirlemektedir. İşin zamanında tamamlanmaması halinde ikinci şart, yeni bir akit hükmünde geçerlilik kazanmaktadır (Aynî, 2000). Dolayısıyla iş, ilk gün biterse iki ve ikinci gün biterse bir dirhem alma hakkı doğmaktadır (Şeybânî, 1986; Kudûrî, 2015).

Bu ihtilâf, icâre akdinde sürenin ve ücretin net olarak belirlenmesinin önemini vurgulamaktadır. Bundan dolayı belirsizlik durumlarının taraflar arasında anlaşmazlıklara yol açabileceği hususunda dikkatli olunması gerektiğini ortaya koymaktadır. Akitte sürenin ve ücretin net olarak belirlenmesi hem hukuki güvenlik sağlar hem de taraflar arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların önüne geçmektedir. Bu nedenle Hanefî doktrininde akitlerde açık ve kesinlik şartı aranarak genel olarak sürenin ve ücretin net olarak belirlenmesi tercih edilmiştir (Mergînânî, 2004).

7) Sütanne Tutmak: Küçük çocuğun emzirilmesi amacıyla belirlenen ücret karşılığında sütanne kiralamak, Hanefî mezhebinin kurucu imamları arasında ittifakla câiz kabul edilmiştir. Ancak sütannenin yalnızca yiyecek ve giyeceğine mukabil kiralanmasının hükmü konusunda İmâm Ebû Hanîfe ile İmâm Ebû Hanîfe arasında ihtilâf söz konusudur (Meydânî, 2010).

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre sütannenin yiyeceği ve giyeceğine mukabil kiralanması istisnâen câizdir. Bu görüşün temelinde, icâre akdinde ücret karşılığında verilen giyim ve yiyecek miktarı ile süresinin açıkça belirlenmemiş olması, taraflar arasında ciddi bir ihtilâfa sebebiyet vermeyecek ölçüdedir. Çünkü örf ve merhamet gereği çocuklarının bakımında sütannelere karşı cömert ve anlayışlı davranılmaktadır. Bu nedenle, nispeten belirsiz ücret şartının taraflar arasında önemli bir anlaşmazlık olmayacağı kabul edilerek akdin geçerliliği benimsenmiştir (Mergînânî, 2004; Haddâdî, 1885).

Buna karşılık İmâm Ebû Hanîfe'ye göre -ücretlendirmedeki belirsizlikten dolayı- sadece yiyecek ve giyeceğe mukabil süt anne tutmanın câiz olmadığı yönündedir. Zira sütannenin ne zaman ve ne kadar yiyecek ya da giyecek talep edeceği değişkenlik arz eder ki bu durum, ücretin belirli olmaması anlamına gelmektedir. Bundan dolayı bu belirsizlik, akdin geçerliliği açısından ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Ancak belirsizlik giderilerek belirli bir süre ve miktar ile ücretlendirme yapılırsa, İmâm Ebû Hanîfe bu durumda icâre akdinin câiz olduğunu kabul etmektedir (Halebî, 2005; İbn Nuceym, 1997).

Sonuç olarak sütanne kiralamasında genel kabul akdin geçerliliği yönünde olmakla birlikte ücretin açık ve net şekilde belirlenmesi yönünde İmâm Ebû Hanîfe'nin daha titiz bir yaklaşımı mevcuttur. Bu ihtilâf, özellikle ücret ve hizmet karşılığının kesin olarak tayin edilmesinin hukukî güvenlik ve ihtilâfın önlenmesi açısından önemini ortaya koymaktadır. İmâm Ebû Hanîfe'nin istisnâen daha esnek yaklaşımı ile İmâm Ebû Hanîfe'nin ücretin kesin ve açık şekilde belirlenmesini şart koşan titiz tutumu olarak iki ana görüşten İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşü ücretin belirlenmemesi halinde akdin fesadı sebebiyle tercih edilmiştir (Halebî, 2005; İbn Âbidîn, 1994). Böylelikle zamanın örfü ve teamülü ile bugünkü insanların tutumu akitlerde taraflar arasındaki hak ve sorumlulukların net olması ve ileride doğabilecek ihtilâfların önüne geçmiştir.

8) Ücrette İhtilâf: Bir kimsenin elbisesinin dikilmesiyle ilgili terziyle arasında çıkan ihtilâf durumunda ittifakla söz, yeminle birlikte elbise sahibine aittir. Zira işin nasıl yapılacağı hususunda izin, doğrudan elbise sahibinden alınmalıdır. Bu durumda elbise sahibi, isterse terziye yapılan hatayı tazmin ettirir, isterse elbiseyi rayiç bedel üzerinden kabul edebilir (Halebî, 2005). Ancak terzi ile elbise sahibi arasında yapılan işin ücretli olup olmaması konusunda bir anlaşmazlık çıkması hâlinde, kurucu imâmlar arasında görüş ayrılığı vardır. Buna göre elbise sahibi “Sen bu işi benim için ücretsiz yapacaktın” derken, terzi bunun ücret karşılığı yapıldığını iddia ederse, söz hakkının kimde olacağı konusunda ihtilâf edilmiştir.

İmâm Ebû Hanîfe’ye göre böyle bir durumda söz elbise sahibinindir. Çünkü elbise sahibi yapılan işin karşılıksız olduğunu iddia ederek ücreti inkâr etmektedir. Mezhepteki yerleşik kurala göre inkâr eden kimsenin sözü yeminle birlikte esas alınır, ispat yükümlülüğü ise iddiada bulunan kişi (olan terzi)ye aittir (Aynî, 2000).

İmâm Ebû Yûsuf ise meseleyi önceki işlemlere dayandırır. Eğer taraflar arasında daha önceki işler ücret karşılığı yapılmışsa, söz hakkı terziye aittir ve terzi lehine ücret tahakkuk eder. Çünkü önceki akitlerde ücretli çalışmanın süreklilik arz ettiğini ve bunun karine teşkil ettiğini savunur (Meydânî, 2010; İbn Âbidîn, 1994).

İmâm Muhammed’e göre ise terzi mesleği itibarıyla bu tür işleri ücret karşılığı yapmasıyla bilindiği takdirde, söz yine terziye aittir. Bu durumda terzi, dükkânında ticari bir faaliyet yürüttüğü ve kazanç sağlama amacı güttüğü için kendisine uygun olan bir ücretin verilmesi gerekmektedir (Meydânî, 2010; Serahsî, 1993).

Mezhepte tercih edilen görüş konusunda ihtilâf mevcuttur. Mergînânî, İmâm Ebû Hanîfe’nin görüşünü tercih etmekte ve ücretin olmadığı yönündeki beyanın, inkâr edenin yeminine dayanarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Zira burada asıl olan elbise sahibinin hakkının ve inkârının esas alınmasıdır (Mergînânî, 2004). Ancak daha sonra gelen hukukçular tercih edilen görüş hususunda ihtilâf etmiştir. Nitekim bir kısım fakihler İmâm Ebû Hanîfe’nin görüşünü benimserken, bazıları da İmâm Muhammed’in görüşünü tercih etmiştir (İbn Âbidîn, 1994).

9) Ortak Taşınmazların İcâresi: İcâre akdi, tarafların faydalanma hakkını belirli bir bedel karşılığında devretmesi esasına dayandığından, tıpkı satış akdinde olduğu gibi kiralanan menfaatin belirli olması gerekir. Bu şart gereğince, bir kimsenin hissedar olduğu taşınmazda kendi payını diğerlerine kiralaması kurucu imâmlar arasında ittifakla câizdir. Zira bu durumda menfaatin bir kısmı bizzat kiralayanın mülkü iken, diğer kısmı ise icâre yoluyla mülk hâline gelmektedir. Böylece malın teslimine engel bir durum bulunmamaktadır (Aynî, 2000). Ancak hisseli bir taşınmazın hissedarlar dışındaki üçüncü kişilere kiralanması meselesinde ihtilâf edilmiştir.

İmâm Ebû Hanîfe’ye göre hisseli bir taşınmazın ortaklar haricindeki kimselere kiralanması câiz değildir. Çünkü hisseli mallardaki ortaklık, belirli bir fizikî bölgeye değil, mülkiyetin tamamına yöneliktir. Ortakların her biri, malın her bir parçasında mülkiyet hakkına sahiptir. Oysa icâre akdinin sıhhati için kiralanan malın teslimi şarttır. Belirsiz bir hissenin fiilen teslimi mümkün olmadığından, bu tür bir icâre akdi geçersiz sayılmaktadır (Kâsânî, 1986).

İmâmeyn ise üçüncü kişilere yapılan bu tür kiralama işlemini sahih kabul etmektedir. Bu görüşlerini, ortak mülk sahiplerinin, zamanı ve mekânı bölüşerek mallarını sırayla kullanmalarını ifade eden muhâyee uygulamasına dayandırmaktadır. Zira muhâyee yoluyla malın teslimi ve satışı câiz olduğu gibi, aynı şekilde hisseli bir taşınmazın da üçüncü kişilere kiralanması ve teslimi de câizdir (Cessâs, 1995).

Bu ihtilâf muvacehesinde İmâmeyn’in görüşü tercih edilmiştir. Zira örfî uygulamalarda hisseli taşınmazların, taraflar arasında belirli gün veya zaman aralıklarında kullanılarak kiraya verilmesi uygulamada kolaylık sağlamış ve ihtilâfa mahal vermemiştir. Ayrıca muâmelelerde kolaylık ve örfün bağlayıcılığı ilkesi istihsân ve amel-i ehli’l-Medîne gibi kaynaklarla desteklenerek tercih edilmiştir (İbn Âbidîn, 1994; Ali Haydar, 1914).

10) Ecîr-i Müşterekte Tazmin: Hanefî mezhebine göre sadece bir şahsa mahsus ve bireysel olarak yürütülen hizmet türüne ecîr-i hâs, birden fazla kişinin işini yapan kimselerin ameline ise ecîr-i müşterek denilmektedir. Çobanlık ve hizmetçilik gibi bireysel görevler ecîr-i hâs kapsamında değerlendirilir. Bu tür icârelerde çalışanın eline teslim edilen mal, kurucu imâmların ittifakıyla emanet hükmündedir. Dolayısıyla bu mal, teaddi olmaksızın telef olursa tazmin gerekmemektedir. Ancak çalışanın kasıtlı davranışı sonucu mal zarar görürse, diğer emanet türlerinde olduğu gibi tazmin gerekmektedir. Çünkü örfen güvenilir kişiler olan bu çalışanlar, iş sahibinin malında amel ve tasarrufta bulunmak için tutulurlar. Bu sebeple hizmet süresince meydana gelen menfaat, iş sahibinin mülkü hâline gelir ve süre tamamlandığında çalışanın ücrete hak kazandığı kabul edilir (Mergînânî, 2004; İbn Nuceym, 1997).

Buna mukabil, terzilik gibi birden fazla kişiye hizmet sunan ve çeşitli malları işleyen çalışanların faaliyeti ecîr-i müşterek kapsamında değerlendirilir. Bu kimseler, yalnızca ellerindeki işi tamamladıktan sonra ücrete hak kazanırlar. Ancak ellerindeki malın telef olması durumunda tazmin sorumluluğu noktasında kurucu imâmlar arasında ihtilâf bulunmaktadır (Kâsânî, 1986; İbn Hümâm, 1970).

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre kıyas gereği ecîr-i müşterek de ecîr-i hâs gibidir. Yani bu kişilerin eline teslim edilen mallar emanet sayılır. Zira bu mallar, sahibinin rızası ile kendilerine tevdi edilmiştir. Bu sebeple çalışanın kasıt ve ihmali olmaksızın telef olan malın tazmin edilmesi gerekmemektedir (Serahsî, 1993; Cessâs, 1995; Halebî, 2005).

İmâmeyn ise bu konuda istihsân ile hüküm vererek farklı bir sonuca ulaşmıştır. Onlara göre ecîr-i müşterek kapsamında bulunan kişinin elindeki mal, ancak zaruret hâlleri olan yangın, sel ve düşman saldırısı gibi mücbir sebeplerle telef olursa tazmin gerekmemektedir. Bunun dışındaki durumlarda mal telef olmuşsa, istihsânen tazmin gerekmektedir. Çünkü toplumun maslahatını korumak ve insanların mallarını güvence altına almak amacıyla tazmin sorumluluğunun yüklenmesi icap etmektedir (İbn Hümâm, 1970).

Bu ihtilâf bağlamında İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşünün tercih edildiği nakledilmiştir. Bu tercihte kıyasın esas alınması, emanetin mahiyeti ve kusursuz zararın yüklenmemesi ilkeleri esas teşkil etmiştir (Meydânî, 2010).

11) Kiralanan Taşınırın Nakliyesi: Kiralanan menkulün teslim yerinin belirlenmesi meselesi, menkulün nakliyesinin masraflı olup olmamasına bağlı olarak Hanefî hukukçular tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. Nakliye masrafı söz konusu değilse, teslim yerinin akit esnasında belirtilmesine gerek olmaksızın, akdin yapıldığı yerde teslim gerçekleşebilir. Bu durumda icâre akdi mezhepte ittifakla sahih kabul edilmiştir. Buna mukabil kiralanan menkulün nakliyesi ücretli ve külfetli olacaksa, bu durumda teslim edilecek yerin akit esnasında açıkça belirtilmesi gerektiği konusunda kurucu fakihler arasında ihtilâf vuku bulmuştur (Kâsânî, 1986).

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre menkulün tesliminde nakliye masrafı varsa teslim yerinin akit esnasında açıkça bilinmesi gerekmektedir. Zira böyle bir durumda teslim yerinin belirtilmemesi, taraflar arasında nizâyâ sebep olacak ölçüde cehâlet içerir ve bu da icâre akdinin sıhhatini engeller. İmâm Ebû Hanîfe, akdin sahih olabilmesi için bu tür belirsizliklerin ortadan kaldırılmasını, teslim yerinin önceden tayin edilmesini zaruri görmektedir (Kâsânî, 1986).

İmâmeyn'e göre ise teslim yerinin belirtilmemiş olması akdi fâsit kılmaz. Çünkü menkul malın teslim yeri ayrıca belirtilmemişse, teslim yeri olarak akdin yapıldığı yer kabul edilmektedir (Serahsî, 1993). Teslim yerinin belirtilmesi sadece tercih edilen bir unsur olup akdin sıhhatine etki etmemektedir (Kudûrî, 2015; İbn Âbidîn, 1994).

İmâmeyn ise bu durumda bile akdin câiz olduğunu belirtmişse de tercih edilen görüş İmâm Ebû Hanîfe'nindir. Zira mezhep metodolojisine göre nizâyâ yol açacak cehâlet içeren akitler fâsit olur, bu da icâre akdinin temel geçerlilik şartlarını ihlâl eder. Bundan dolayı Kâsânî, Ebû Hanîfe'nin görüşünü esas almış ve menfaatin teslim yerinin meşakkatli ve masraflı olduğu durumlarda belirtilmemesinin akdi fâsit kılacağını açıkça beyan etmiştir (Kâsânî, 1986).

IV. SONUÇ

Bu çalışma, İslâm hukukunun temel borç ilişkileri içerisinde önemli bir yere sahip olan icâre akdine dair meselelerde Hanefî mezhebinin kurucu imâmları arasında vuku bulan icthâdî ihtilâfları konu edinmiştir. Özellikle mezhep teşekkülünün ilk dönemlerinde yer alan İmâm Ebû Hanîfe, İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed gibi müctehidlerin aynı hukukî meseleye dair farklı görüşlerinin hem mezhep içi görüş zenginliğini hem de İslâm hukuk metodolojisinin dinamizmini yansıttığı görülmektedir. Bu yönüyle çalışma, yalnızca tarihsel bir tespit çabasının ötesinde, mezhep icthâd geleneğinin ve fikhî düşüncenin gelişimini anlamada önemli bir katkı sunmaktadır.

Araştırmamız sonucunda icâre akdine dair on bir temel mesele incelenmiş, bunların on dört tanesinde görüş ayrılığı olduğu tespit edilmiştir. Bu ihtilâfların bir kısmında fetvâyâ esas kabul edilen görüşe, İmâm Ebû Hanîfe muhalefet ederken; çoğunluğunda ise İmâmeyn'in farklı görüş belirttiği görülmüştür. Sonuç itibarıyla dört meselede İmâm Ebû Hanîfe'nin, dört hususta İmâmeyn'in görüşü mezhepte fetvâyâ esas alınırken; kalan diğer konularda ise tercih edilen görüşte ihtilâf edilmiştir.

Bu ihtilâfların temelinde yatan sebepler analiz edildiğinde; imâmların farklı delil ve rivâyetlere ulaşmaları, zamanın şartlarının değişmesi, kadılık görevinden kaynaklanan pratik tecrübeler, zaruret ilkesi, akdin cehâlet veya nizâyâ yol açıp açmaması, kolaylık ilkesi ve hakikî-mecâzî anlam farklılıkları gibi unsurların etkili olduğu anlaşılmıştır. Özellikle İmâmeyn'in fikhî metodolojisinde, zamanın ve örfün değişkenliğine bağlı olarak pragmatik ve sosyal gerçekliğe dayalı yorumları önelediği; buna karşılık İmâm Ebû Hanîfe'nin daha çok teorik tutarlılığı ve maksat odaklı yorumları esas aldığı görülmektedir.

Bununla birlikte çalışmada ulaşılan en önemli sonuçlardan biri de Hanefî mezhebinin yalnızca İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden ibaret olmadığı, aksine mezhebin oluşumunda İmâmeyn'in ciddi katkılar sunduğu ve birçok meselede görüşlerinin onların icthâdlarına dayandığıdır. Bu durum, Hanefî mezhebinde kolektif bir icthâd sisteminin var olduğunu ve mezhep geleneğinin zamanla mütakâmil bir yapı kazandığını göstermektedir.

Çalışmamız aynı zamanda klasik fıkıh doktrini içinde yer alan ihtilâfın, bir zayıflık değil; aksine fikhî düşüncenin zenginliği, esnekliği ve gelişmişliği açısından bir imkân sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, ihtilâfın İslâm hukukunda dinamik bir işlev gördüğü ve ihtilâfın rahmet olduğu ilkesel zeminin Hanefî mezhebinde somutlaştığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak; bu araştırma, icâre bağlamında Hanefî mezhebinde kurucu fakihler arasında görülen ictihâdî ihtilâfların mahiyetini, sebeplerini ve sonuçlarını ortaya koyarak mezhep içi metodolojik çeşitliliğini ve toplumun evrensel ilkelerle nasıl geliştiğini göstermiştir. Bu yönüyle çalışma hem fıkıh ilmine katkı sağlamakta hem de günümüz İslâm hukukçularının karşılaştığı yeni meselelerde tarihi ictihâd mirasından nasıl faydalanabileceğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İ. İ. (1988). *Keşfü'l-hafâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ahmed b. Hanbel. (1995). *el-Müsned* (A. M. Şâkir, Ed.). Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1875). *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*. İstanbul: Matbaa-yı Osmaniye.
- Ali Haydar. (1914). *Dürrü'l-hükkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Aynî, M. b. A. (2000). *el-Binâye*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Bâbertî, E. M. b. M. b. A. (1970). *el-Înâye fî Şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Bardakoğlu, A. (2000). *İcâre. Diyanet İslâm Ansiklopedisi*.
- Beyhakî, E. M. H. b. S. (1970). *Edebü'l-kâdî* (F. ed-Deşrâvî, Haz.). Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- Buhârî, M. b. İ. (1907). *el-Câmiu's-sahîh*. İstanbul: Dârü'l-Hadîs.
- Cessâs, A. b. A. (1995). *Muhtasarü İhtilâfî'l-ulemâ*. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Cürcânî, S. Ş. (2000). *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Dönmez, İ. (1994). *İslâm Hukuk Usulü Açısından Fıkıh Mezheplerindeki Görüş Ayrılıklarının Sebepleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Ebü Dâvûd, S. b. el-Eş'as b. İ. es-Sicistânî el-Ezdî. (2015). *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Naşîrûn.
- Ebü Zehrâ, M. (1997). *Usûlü'l-fikh* (A. Şener, Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Halebî, İ. M. (2005). *Mülteka'l-ebhur*. Kahire: Mektebetü'l-Kütüb.
- Haddâdî, E. B. b. A. (1885). *el-Cevheretü'n-neyyire Şerhu Muhtasar-il-Kudûrî*. Kahire: Mahmud Bey Matbaası.
- Haskefi, A. M. b. A. Dımaşkî. (2002). *ed-Dürrü'l-muhtâr Şerhu Tenvîrû'l-ebşâr*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Âbidîn, M. (1994). *Reddû'l-muhtâr 'ala'd-Dürr'i'l-muhtâr*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Hazm, A. b. A. (1983). *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (A. Şekrî, Ed.). Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezhariyye.
- İbn Hümâm, K. (1970). *Fethu'l-kadîr*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabiyye.
- İbn Manzûr, E. F. C. b. M. b. A. el-Ensârî. (2009). *Lisanü'l-'Arab*. Beyrut: Darü's-Sadr.
- İbn Mâce, M. b. Y. (1930). *es-Sünen*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezhariyye.
- İbn Nuceym, Z. b. İ. b. M. el-Misrî. (1997). *el-Bahru'r-râîk Şerhu Kenzi'd-dekâik*. Dârü'l-Kitâbî'l-İslâmî.
- İbn Nuceym, Z. (1999). *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezhariyye.
- Kâsânî, A. b. A. (1986). *Bedâi'u's-sanâi' fî Tertîbî's-şerâi*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabiyye.
- Keskin, Ş. (2017). *Fıkıh Usûlünde İctihâd* (2. bs.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kudûrî, E. H. A. b. E. B. M. b. A. el-Kudûrî. (2015). *el-Muhtasar*. Pakistan: Mektebetü'r-Ruhbânû.
- Mâlik b. Enes. (1951). *el-Muvatta'* (M. F. Abdülbâkî, Ed.). Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye.
- Mevsîlî, H. b. G. (2005). *el-İhtiyâr*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezhariyye.
- Meydânî, A. b. T. b. H. b. İ. el-Hanefî. (2010). *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mergînânî, E. B. B. B. A. b. E. B. b. A. el-Fergânî. (2004). *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî.
- Nablusî, A. b. İ. (1890). *el-Hadâiku'n-nediyye*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif.
- Özen, Ş. (2000). İhtilâf. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 21, 565.
- Özsoy, H. (2010). *İslâm Hukukunda İhtilâf ve İhtilâfın Meşruiyeti*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Serahsî, Ş. b. A. (1993). *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- Şâfiî, M. b. İ. (1940). *er-Risâle*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-'Arabî.
- Şah Veliyyullah ed-Dihlevî. (1996). *Huccetullah'i'l-bâliğa*. Kahire: Dârü'l-Kütüb.
- Şeybânî, M. b. H. (1986). *el-Câmiu's-sağîr*. Karatşî: 'Alemü'l-Kütüb.
- Şeybânî, M. b. H. (2012). *el-Asl*. Beyrut: Dârü'bni Hazm.
- Şeyhîzâde, A. b. M. b. S. (2015). *Mecma'u'l-enhur fî Şerhi Mülteka'l-ebhur*. İstanbul: Tereke Yayınevi.
- Taberî, M. b. C. (1967). *Târihu'l-ümem ve'l-Mülûk* (M. E. İbrâhîm, Thk.). Kahire: Dârü'l-Ma'ârif.
- Tehânevî, M. Â. (1996). *Keşşâf Istilâhâtî'l-fünûn ve'l-'Ulûm*. Beyrut: Mektebetü'l-Lübân Nâşîrûn.

- Yavuz, Y. Ş. (1983). İslâm Hukukunda Mezhepler Arası İhtilâfın Sebepleri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 47–64.
- Yavuz, Y. Ş. (2000). İhtilâf. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*.
- Zeydân, A. (1999). *el-Medhal ilâ Dirâsati 'ş-şerî'ati 'l-İslâmiyye* (8. bs.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Zeylai, E. M. F. O. b. A. b. M. b. Y. (2000). *Tebyînü 'l-hakâik, Şerhü Kenzü'd-dekâik*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zuhaylî, V. (1953). *el-Fıkhü 'l-İslâmî ve Edilletüh*. Kahire: Matbaatü'l-Ezher.